Sławomir Weremiuk

Specyfika stosunków polsko-radzieckich w latach 1944–1991

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie specyfiki stosunków polsko-radzieckich w latach 1944–1991[1]. Jest to tekst poświęcony nie tyle polityce zagranicznej Polskiej Rzeczpospolitej Ludowej, ile powiązaniom, jakie łączyły Polskę z jej wschodnim sąsiadem[2]. Należy podkreślić, że najistotniejszym elementem kształtującym politykę zewnętrzną PRL było ścisłe podporządkowanie naszego kraju ZSRR, widoczne zarówno we wzajemnych stosunkach, jak i w kontaktach z krajami bloku wschodniego[3], państwami Europy Zachodniej, USA i innymi.

Charakter stosunków polsko-radzieckich[4] będzie niezrozumiały, jeśli nie będą znane mechanizmy zależności PRL od ZSRR[5].

Przez niespełna pół wieku Europa Środkowo-Wschodnia była pod wpływami radzieckimi. Podczas II wojny światowej państwa leżące w tej części Europy stały się obiektem radzieckiej penetracji[6]. Proces ten w poszczególnych krajach wyglądał inaczej, co wynikało z uwarunkowań historycznych, stosowanych metod i ich skuteczności oraz zachowania się systemu penetrowanego. Po okresie faktycznej dyktatury stalinowskiej (1944–1953), charakteryzującej się całkowitym podporządkowaniem innych państw Związkowi Radzieckiemu, więzy pomiędzy centrum a państwami bloku wschodniego powoli rozluźniały się, a proces penetracji ulegał osłabieniu. Należy podkreślić, że po śmierci Stalina stosunki ZSRR z państwami bloku nigdy nie wykraczały poza ramy wyznaczone przez ideologię oraz „doktrynę Breżniewa". Jeżeli istniało takie zagrożenie, to natychmiast następowała reakcja centrum[7].

---

[1] Zakres czasowy mieści się pomiędzy 1944 r., w którym ZSRR uzyskał przewagę na froncie wschodnim, a 1991 r., kiedy to na podstawie Układu Białowieskiego z 25 XII 1991 r. rozwiązano ZSRR, a RSFRR została przemianowana w Federację Rosyjską. Zob. W. Roszkowski, *Półwiecze. Historia polityczna świata po 1945 roku*, Warszawa 1997, s. 423.

[2] Zob. *RP/PRL a ZSRR w latach 1944–1989*, w: *Polityka wschodnia Polski. Uwarunkowania – Koncepcje – Realizacja*, A. Gil, T. Kapuśniak (red. nauk.), Lublin–Warszawa 2009.

[3] Zakres podmiotowy odnosi się do państw tzw. bloku wschodniego, czyli europejskiego systemu państw komunistycznych – członków Układu Warszawskiego, bez Albanii i Jugosławii. Zob. A. Czarnocki, *Europa jako region współistnienia Wschód–Zachód w latach 1972–89*, Lublin 1991, s. 67 (rozprawa habilitacyjna).

[4] Tylko w dwóch językach europejskich nazwę „Związek Radziecki" utworzono od rodzimych, polskich i ukraińskich, rad – wbrew tradycji obu języków. W językach zachodnioeuropejskich i w wielu innych zadomowił się przymiotnik ze źródłosłowia rosyjskiego – „sowiecki", chociaż języki angielski, francuski, niemiecki, włoski i hiszpański mają własne odpowiedniki słów oznaczające rady, jak również mają własne przymiotniki tworzone od tych rzeczowników (np. *l`Union Sovietique*, *Soviet Union*, *Unione Sovietica)*, nawet Czesi używają terminu „sowiecki Swiaz". Podaję za: J. Wegner, *Sternicy. Od Nowotki do Rakowskiego*, Kraków 1997, s. 17–19.

[5] K. Kersten, *Czy PRL była państwem totalitarnym?*, „Wiadomości Historyczne" 1992, nr 195, s. 5–12 (tekst wygłoszony 19 XII 1990 r. w ISP PAN).

[6] Penetracja to sekwencja działań, w których wyniku radziecki ośrodek decyzyjny, za pośrednictwem swoich struktur penetrujących połączonych z systemem penetrowanym za pomocą „przesuniętego regulatora", wymuszał na strukturach partyjno-państwowych określony sposób zachowania, zgodny ze swoją wolą, w celu zapewnienia kontroli nad tym terytorium i realizacji swoich interesów. Zob. S. Weremiuk, *Penetracja ZSRR w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944–1991. Cybernetyczny model penetracji*, Lublin 2004, s. 3 (rozprawa doktorska).

[7] P. Wieczorkiewicz, *Wokół modelu polskiej polityki Stalina*, w: *Związek Radziecki wobec krajów Europy Środkowej i Wschodniej w latach 1920–1991*, J. Diec i A. Tyszkiewicz (red.), Kraków 2004, s. 35–47.

Hegemonia ZSRR była okresowo zakłócana, przede wszystkim na skutek przesileń politycznych, do których dochodziło w momencie zmiany na stanowisku sekretarza generalnego KPZR. W latach 80. XX w. sternicy radzieckiej polityki podjęli próbę zaadaptowania imperium do szybko zmieniającej się rzeczywistości. Uruchomione mechanizmy spowodowały przerwanie formalnych procesów penetracji ZSRR w Europie Środkowo-Wschodniej. Nastąpił rozpad imperium zewnętrznego[8]. W PRL najsilniejsza była niewątpliwie penetracja radziecka, choć nasz kraj był penetrowany także przez inne państwa. Zasięg radzieckiej penetracji może być mierzony instytucjonalizacją stosunków (więzy formalne i nieformalne), a także zakresem uczestniczenia w procesie decyzyjnym naszego państwa przez obywateli państwa obcego.

W literaturze przedmiotu istnieje wiele prac na temat stosunków wewnątrz bloku wschodniego. Możemy wyróżnić cztery grupy teorii i koncepcji sklasyfikowanych ze względu na charakter więzi łączących ZSRR z reżimami komunistycznymi, które z kolei miały również istotny wpływ na formę rządów wewnątrz tych państw. Przede wszystkim były to „koncepcje marksistowskie" z jednej strony oraz „teoria totalitaryzmu" z drugiej. Trzecią grupę stanowią „teorie policentryzmu" oparte na założeniu, że mimo wszystko ZSRR nie miał władzy absolutnej. Istnieją też inne teorie, które ukształtowały się na bazie krytyki teorii totalitaryzmu, ale nie przyjmowały założeń dotyczących policentryzmu – były to różne warianty „teorii konwergencji"[9].

Model opisujący stosunki między ZSRR a PRL został skonstruowany na podstawie hierarchicznego systemu sterowania. W każdym systemie można wyróżnić dwa podsystemy: sterowania i sterowany. Sterowanie i regulacja oraz komunikowanie się są procesami zapewniającymi spójność organizacyjną systemu społecznego i osiąganie zamierzonych celów systemowych, o których decyduje centralny ośrodek sterujący[10]. Przyjmując ogólne założenia, dokonaliśmy dezagregacji radzieckiego ośrodka władzy.

Podmiot penetracji

Stosunki pomiędzy ZSRR a PRL układały się na zasadzie zależności, a ich cechą było podporządkowanie jednej strony drugiej i kontrola jednej przez drugą. Wyróżnikiem penetracji był „przesunięty regulator", czyli radzieckie struktury penetrujące, które przeniknęły na terytorium Polski, do wnętrza jej systemu państwowego[11].

Podmiotem penetrującym był radziecki ośrodek decyzyjny realizujący swe cele za pomocą struktur sterowniczych. Ze względu na charakter procesów miał on charakter dwoisty. Biorąc pod uwagę usytuowanie struktur penetrujących, można wyróżnić:

---

[8] Rozkład jest naturalną konsekwencją „starzenia się" systemów. Zob. S. Weremiuk, *The Transformation of Penetrated Political Systems of Central European States*, w: *The Transnational Future of Europe*, Z.J. Pietraś, M. Pietraś (red.), Lublin 1992, s. 234–248. Imperium radzieckie zostało rozwiązane przy wódce, bez rozlewu krwi (chyba że B. Jelcyn zaciął się przy goleniu), a M. Gorbaczow dowiedział się o wszystkim po fakcie, przez telefon. Zob. J. Staniszkis, *Postkomunizm. Próba opisu*, Gdańsk 2001, s. 5.

[9] Przegląd teorii nie wyczerpuje tematu, stosunki te bowiem były analizowane nie tylko na płaszczyźnie politologicznej, lecz także doczekały się studiów socjologicznych, filozoficznych i psychologicznych oraz kulturoznawczych i literackich prób syntezy. Na temat poszczególnych koncepcji szerzej zob. S. Weremiuk, *Penetracja ZSRR…*, s. 36–48 oraz 406–445.

[10] S. Mynarski, *Elementy teorii systemów i cybernetyki*, Warszawa 1979, s. 20–21.

[11] Z definicji pojęcia penetracja wynika, że podstawowym warunkiem penetracji jest obecność wewnątrz obcego terytorium reprezentantów innego systemu politycznego, których celem jest osiąganie wpływów politycznych, militarnych, ekonomicznych i ideologicznych. Zob. S. Weremiuk, *Penetracja ZSRR…*, s. 9–11.

„centralne struktury penetrujące" (struktury władzy, nadzoru, zależności imperialnej, wpływu i kontroli) oraz „pośrednie struktury penetrujące", w których skład wchodziły radzieckie pośrednie struktury penetrujące, tj. „przesunięty regulator", oraz narodowe pośrednie struktury penetrujące, czyli „struktury uzurpacji".

Na wierzchołku hierarchicznej struktury znajdowały się struktury władzy – sternicy polityki radzieckiej, którzy zajmowali się formułowaniem celów, metod i środków polityki, a także jej uzasadnianiem. Do nich należały organizowanie penetracji oraz jej optymalizacja jakościowa. W skład władz najwyższych wchodzili: Sekretarz Generalny KPZR i jego najbliższe otoczenie, członkowie Biura Politycznego oraz Sekretarze KC KPZR.

Czynnikiem wzmacniającym penetrację była świadomość radzieckich przywódców, do momentu ustania „doktryny Breżniewa" bowiem radzieccy sternicy nie brali pod uwagę możliwości, by którekolwiek z państw bloku mogło wymknąć się spod ich kontroli[12].

Drugi szczebel w hierarchii to struktury nadzoru. Do nich należało programowanie radzieckiej polityki i metod działania, a także ustalanie własnych celów w ramach przydzielonych zadań i kompetencji. Na tym szczeblu były układane plany działania dla podsystemów procesu penetracji oraz koordynowane działania tych podsystemów. Do struktur nadzoru należały: Wydziały KC KPZR, Sztab Generalny Armii Radzieckiej, „kolegium" nadzorujące służby specjalne oraz Komisja Wojskowo-Przemysłowa[13].

„Struktury zależności imperialnej" (Kominform, RWPG i Układ Warszawski) zajmowały się penetracją działań zewnętrznych państw bloku przez koordynację ich polityki zewnętrznej[14]. Opracowywały strategię i taktykę radzieckich działań penetrujących na płaszczyznach polityczno-ideologicznej, militarnej i ekonomicznej.

„Struktury wpływu i kontroli" („regulator") były najniższym szczeblem radzieckiego ośrodka decyzyjnego o funkcjach typowo wykonawczych, odpowiedzialnym za sprawność całego działania. Organy wchodzące w skład „regulatora" zapewniały zgodność osiąganych wielkości sterowanych z wartościami zadanymi. Przetwarzano tu informacje o stanie penetrowanego systemu oraz dokonywano wyboru określonych metod postępowania, które miały zapewnić osiągnięcie pożądanego celu[15]. „Regulator" pełnił również funkcję receptorów dostarczających informacje o systemie penetrowanym. Te zadania były realizowane przez: „przedstawicieli" KGB w resorcie spraw wewnętrznych, oficjalnych przedstawicieli GRU i KGB oraz Układu Warszawskiego w resorcie obrony, rezydentury KGB i GRU[16] oraz ambasadę ZSRR[17].

---

[12] Stan świadomości decydentów jest filtrem, przez który przechodzą informacje na temat świata zewnętrznego. Zob. Z.J. Pietraś, *Sztuczna inteligencja w politologii*, Lublin 1990, s. 15; T. Łoś-Nowak, *Stosunki międzynarodowe. Teorie-systemy-uczestnicy*, Wrocław 2000, s. 218.

[13] P. de Villemarest, *GRU. Sowiecki super wywiad 1918–1988*, Warszawa 1992, s. 23–24.

[14] Wspólna polityka zagraniczna całego bloku była jedną z większych sił wiążących ZSRR i jego satelitów. Zob. A. Gyorgy, *Siły zewnętrzne*, w: *Państwa komunistyczne u progu lat siedemdziesiątych*, A. Bromke, T. Rakowska-Harmstone (red.), Londyn 1973, s. 203.

[15] Proces regulacji jest tożsamy z wykonywaniem decyzji sternika i wymaga trzech rodzajów dyrektyw: organizacyjnych, sytuacyjnych i operacyjnych. Zob. Z.J. Pietraś, *Teoria decyzji politycznych*, Lublin 1990, s. 182–183; tenże, *Decydowanie polityczne*, Warszawa–Kraków 2000, s. 161–166; szerzej zob. S. Sokołowski, *Decyzja a działanie*, Warszawa 1975, s. 331–335.

[16] Struktury „przesuniętego regulatora" były kontrolowane w dwojaki sposób: przez KC KPZR i Sekretariat I Dyrekcji Generalnej KGB. Komitet sprawował nadzór nad ideologią i dyscypliną, Sekretariat natomiast był ważnym organem nadzoru organizacyjnego, a także pośredniczył w korespondencji pomiędzy rezydentem a centralą i nadzorował kurierów przewożących tajną korespondencję, patrz: J. Barron, *KGB dzisiaj. Niewidzialna ręka,* Warszawa 1991, s. 356–357.

[17] Ambasady były ważnym ogniwem radzieckiej kontroli, które już w przeszłości odgrywało doniosłą rolę w penetrowaniu państw sąsiednich. Uznawane były za dźwignię kontroli i nadzoru. Zob. Z. Brzeziński,

„Regulator" to również służby zabezpieczenia i penetracji otoczenia wojsk radzieckich oraz agentów pracujących pod przykryciem i tzw. nielegałów prowadzonych przez rezydentury[18]. Usytuowanie „regulatora" wydaje się mieć zasadnicze znaczenie dla zrozumienia procesów radzieckiej penetracji, decydowało bowiem o jej zakresie i efektywności. „Przesunięcie" regulatora w głąb systemu PRL spowodowało ograniczenie jego kompetencji, a tym samym uruchomiło procesy penetracyjne, umożliwiając strukturom penetrującym kontrolowanie partii, rządu i społeczeństwa.

Czynnikiem ograniczającym zakres penetracji były zmiany w kierownictwie radzieckiej partii. Gdy sytuacja była stabilna, proces penetracji przebiegał zgodnie z założeniami. Gdy natomiast dochodziło do walki o władzę, procesy sterownicze ulegały zakłóceniu, skutkiem czego była okresowa autonomia systemu spenetrowanego. W sytuacjach kryzysowych struktury wpływu przejmowały funkcje struktur władzy lub odwrotnie – gdy struktury wpływu okazywały się niefunkcjonalne, a nowych jeszcze nie powołano, ich funkcje przejmowały struktury władzy i nadzoru[19].

Podsumowując, należy stwierdzić, że podmioty penetracji były zróżnicowane ze względu na ich przyporządkowanie określonym obszarom rzeczywistości społeczno-politycznej, zakres penetracji oraz hierarchię wzajemnego podporządkowania. Procesy sterownicze mogły zachodzić przede wszystkim dzięki sile militarnej mocarstwa, która je wymuszała, szeregowi powiązań formalnych i nieformalnych oraz ideologii uzasadniającej wszelkie działania, nawet te niemieszczące się w jej ramach[20].

Przedmiot penetracji

„Spenetrowany system polityczny" to system sterowany od wewnątrz przez przedstawicieli systemu penetrującego[21]. Przedmiotem radzieckiej penetracji były zarówno stosunki wewnątrz bloku wschodniego, jak i wewnątrz państw wchodzących w jego skład, a także polityka zewnętrzna tych państw[22].

Do struktur systemu spenetrowanego zaliczamy przede wszystkim „struktury lojalności" odpowiedzialne za zapewnienie zoptymalizowania procesu penetracyjnego.

Jedność czy konflikty, Londyn 1964, s. 100–101.

[18] Radziecka kontrola nad służbami specjalnymi była sprawowana za pomocą trzech głównych środków: poleceń wydawanych przez KC KPZR do KC PZPR, oficerów KGB ulokowanych we władzach służb oraz agentów tych służb zwerbowanych do współpracy jako tajni agenci KGB. Zob. J. Barron, *KGB. Tajna działalność sowieckich agentów*, Warszawa 1990, s. 37.

[19] Na przykład przyjazd radzieckiej delegacji KPZR w 1956 r. w celu „mianowania" przywódcy czy odsunięcie od władzy Edwarda Gierka. Zob. Z.J. Pietraś, *Adaptacyjność spenetrowanynch systemów politycznych*, Lublin 1990, s. 28–29.

[20] A. Czarnocki, *Ideologia czynnikiem kryzysogennym w stosunkach Wschód–Zachód*, w: *Współistnienie w latach osiemdziesiątych. Nowe aspekty konfrontacji ideologicznej Wschód–Zachód*, J. Przewłocki (red.), Katowice 1989, s. 70–83.

[21] Istnieje wiele opracowań dotyczących spenetrowanych systemów politycznych, w polskiej nauce jednak teoria penetracji nie znalazła uznania wśród politologów. Wyjątek stanowią prace: Z.J. Pietraś, *Adaptacyjność spenetrowanych systemów…*, s. 18–37; tenże*, Mechanizmy adaptacji spenetrowanych systemów politycznych*, w: *Łagodna agonia realnego socjalizmu*, J. Hausner, T. Klementewicz (red.), Warszawa 1991, s. 85–103.

[22] Aby określić system mianem spenetrowanego, niekonieczne jest, aby ośrodek podejmujący decyzje w państwie składał się również z obywateli państw obcych. Wystarczy, by obcy, nie uczestnicząc w pracy ośrodka, w jakiś inny sposób mieli istotny wpływ na jego funkcjonowanie. Mogą oni oficjalnie lub nieoficjalnie reprezentować obcy ośrodek podejmowania decyzji, obcą armię, obcą wspólnotę kulturową czy wreszcie obce organizacje państwowe. Zob. Z.J. Pietraś, *Adaptacyjność spenetrowanych systemów…*, s. 22–23.

Były one sterowane przez centralne struktury penetrujące za pośrednictwem radzieckich pośrednich struktur penetrujących, a jednocześnie same kontrolowały społeczeństwo. Posiadały środki i stosowały metody właściwe organom państwowym[23].

Lojalność funkcjonariuszy partyjnych można analizować jako: lojalność bezgraniczną w zamian za korzyści[24], lojalność pod presją psychiczną, lojalność pod presją fizyczną, a także jako opowiedzenie się po jednej ze stron konfliktu na szczytach partyjnej kremlowskiej wierchuszki (tzw. wygrywanie kłopotów sternika). Istniała pewna zasada: im bliższe były kontakty przywódcy PRL z moskiewskim sternikiem, tym większą samodzielność miały partia i kraj. Zaufanie genseka do przywódcy innego państwa zabezpieczało przed ignorowaniem interesów tego państwa[25].

Analizując system PRL, możemy stwierdzić, że uwewnętrznianie się bodźców zewnętrznych dokonywało się przez penetrację systemu politycznego, wojska oraz aparatu przymusu, a za pośrednictwem tego aparatu – całej machiny państwowej. Początkowo powiązania miały charakter władczy (asymetryczny), a następnie oparty raczej na strukturze wpływu, przy czym w czasie kryzysów często sięgano po środki władcze.

„Struktury lojalności" to przede wszystkim kompleks partyjno-policyjno-wojskowy sprawujący władzę w PRL[26]. Dla centralnych struktur penetrujących stanowił on przedmiot penetracji i jednocześnie niższy szczebel wykonawczy (regulacyjny). Służby specjalne PRL były spenetrowane głęboko[27]. O ich podrzędnej roli w stosunku do służb radzieckich, także po 1956 r., świadczył równieżtzw. Połączony System Ewidencji Danych o przeciwniku (PSED), tj. system zbierania informacji o osobach oraz organizacjach uznanych za wrogie, a pozostających w kręgu zainteresowania jednostek operacyjnych[28].

Po wydarzeniach z 1968 r. w Czechosłowacji radzieccy sternicy zaczęli intensywniej penetrować „struktury lojalności". W latach 70. XX w. KGB powróciło do kontaktów z osobami, które praktycznie traktowano jak agentów. Koordynacją działań

---

[23] Podstawowymi wyznacznikami działania i myślenia struktur lojalności były zniewolenie zewnętrzne i samozniewolenie. Zob. *Trzecia czy czwarta Rzeczypospolita. Moralność, polityka, historia*, rozmowa, K. Kersten, A. Micewski, A. Werblan, A. Garlicki (red.), „Polityka" 1986, nr 6, s. 1 i 13.

[24] Na przykład dla działaczy PZPR praca w wywiadzie lub kontrwywiadzie była wyznacznikiem pozycji w hierarchii i dawała wiele cennych przewag, choćby w postaci kontaktów z towarzyszami radzieckimi, które ułatwiały karierę partyjną. Zob. T. Skłodowski, *Rozbić Połączony System*, „Życie" 1997, nr 287, s. 10.

[25] Być może dlatego w 1976 r. powtórzono mechanizm z roku 1970 dotyczący podwyżki, który miał posłużyć do utrącenia E. Gierka przez strukturę uzurpacji (S. Kania) i skompromitowania go w oczach ZSRR. Ale E. Gierek zdołał się obronić, choć za cenę wielu ustępstw na rzecz społeczeństwa. P. Kostikow, B. Rolicki, *Widziane z Kremla: Moskwa–Warszawa, gra o Polskę*, Warszawa 1992, s. 218.

[26] Praktycznie wszyscy polscy komuniści mówili doskonale po rosyjsku, byli kształceni w radzieckich szkołach, mieli powiązania z NKWD lub z wywiadem wojskowym, a także z Kominternem. O szkoleniu w Kujbyszewie oraz kursach operacyjno-strategicznych w moskiewskiej Akademii Sił Zbrojnych ZSRR im. K. Woroszyłowa zob. J.R. Sielezin, *Ludzie wywiadu i bezpieki*, Wrocław 1998, s. 20–21, 26–27 i 118. Pracownicy MSZ i nie tylko kształcili się w MGIMO (szkoła kadr KGB) – najbardziej prestiżowej radzieckiej uczelni. Zob. A. Szoszkiewicz, *Kuźnie dyplomacji*, „Wprost" 1999, nr 1, s. 72–73.

[27] O zakresie i skali radzieckiej penetracji świadczy również fakt, że oficerowie milicji uważali, iż pojawienie się pracowników KGB czy innych wówczas zaprzyjaźnionych służb nie było dla milicji czy SB niczym wyjątkowym. Również oficerów GRU nie traktowano jako agentów obcego państwa; wywiad radziecki nigdy nie był dla strony polskiej wywiadem obcym. Zob. wywiad J. Dziadula z gen. bryg. J. Grubą, *Rok 1981*, „Polityka" 1990, nr 51, s. 14.

[28] Szerzej w: *Współpraca SB MSW PRL z KGB ZSRR w latach 1970–1990. Próba bilansu*, Warszawa 2013, s. 99–118.

wywiadowczych wobec Polski zajmowała się XI sekcja I Wydziału Głównego KGB, czyli wywiad zagraniczny[29]. Sekcja ta współpracowała z Wydziałem S, zajmującym się umieszczaniem nielegalnych agentów[30].

Ważnym instrumentem radzieckiej penetracji były struktury wojskowe, do których można było w różnym okresie zaliczyć: Północną Grupę Wojsk Armii Radzieckiej, jednostki wojsk wewnętrznych MGB[31] (Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwowego – przyp. red.), instytucje komendantów wojskowych, przedstawicielstwa i misje wojskowe[32], stałe przedstawicielstwa Naczelnego Dowódcy Zjednoczonych Sił Zbrojnych Organizacji Układu Warszawskiego przy Sztabie LWP, doradców wojskowych przy MON, radziecki wywiad wojskowy (GRU), przedstawicielstwa handlowe[33], a także struktury PRL, tj. wywiad wojskowy PRL kontrolowany przez GRU oraz Informację Wojskową, przekształconą w 1957 r. w Wojskową Służbę Wewnętrzną[34].

O faktycznej więzi polskiego wywiadu i kontrwywiadu ze służbami radzieckimi świadczyła współpraca wywiadów państw Układu Warszawskiego[35], czego wyrazem były coroczne spotkania pionów wywiadów i stała wymiana informacji polityczno-wojskowych. Przedstawiciele radzieckich służb specjalnych prowadzili codzienną analizę i ocenę sytuacji społeczno-politycznej w Polsce oraz przekazywali raporty w tej sprawie do centrum. Dyrektywy, rozkazy i rekomendacje naczelnego dowództwa ZSRR mogły być kierowane wyłącznie do MON i dopiero po „odpowiednim przerobieniu szły w dół", jako firmowane przez MON[36].

Penetracji podlegały również środowiska wewnętrzne systemu politycznego PRL, czyli społeczeństwo. Możemy dokonać dezagregacji tego środowiska w sposób następujący: „obszary spenetrowane" (legalnie działające grupy i organizacje społeczno-polityczne), „obszary niepewności" – niesterowane, ale sterowalne, tj. poddające się penetracji, np. opozycja polityczna i jej środowiska (tzw. opozycja konstruktywna), a także niesterowalne, tzw. „wrogowie ludu" (opozycja nieprzejednana).

Polskie społeczeństwo było penetrowane przede wszystkim za pomocą tzw. metod energetycznych (siły, przymusu, presji) i informacyjnych (propagandy i dezinformacji)[37]. Starano się przenieść na nie wzory radzieckie – styl życia i wartości wynikające z radzieckiej ideologii. Penetracja przez długi okres nie była akceptowana przez większość Polaków[38].

---

[29] L. Pawlikowicz, *Aparat centralny 1. Zarządu Głównego KGB jako instrument realizacji globalnej strategii Kremla 1954–1991*, Warszawa 2013.

[30] KGB systematycznie infiltrowało wszystkie „bratnie" partie. Utrzymywało ścisłe kontakty nie tylko z czołówką partii komunistycznych, lecz także z kierownictwem wszystkich komitetów wojewódzkich, S. Popowski, *Bomba zegarowa*, „Rzeczpospolita" 1996, nr 53, s. 13.

[31] Stacjonowały w Rembertowie, Małosolnej k. Łodzi, Kęszycach k. Gorzowa i w Poznaniu. Ich oficjalnym zadaniem było utrzymywanie łączności pomiędzy wojskiem w Niemczech i ZSRR, obsługiwały też stacje troposferyczne. Zob. J. Morawski, *Pod czerwoną gwiazdą*, „Spotkania" 1991, nr 7, s. 13.

[32] O roli i zadaniach radzieckich komendantur wojennych zob. M.L. Krogulski, *Okupacja w imię sojuszu. Armia Radziecka w Polsce 1944–1956*, Warszawa 2000, s. 11–21 i 46–65.

[33] Przedstawicielstwa służyły do penetrowania układów partyjnych, a także prowadziły operacyjne rozpoznanie terenu. Patrz wywiad J. Dziadula z gen. bryg. J. Grubą, *Rok 1981…*, s. 14; Były szef katowickiej delegatury UOP w latach 1991–94 W. Szarama twierdzi, że w Katowicach działał konsulat będący przykrywką do prowadzenia działań wywiadowczych.

[34] Była to struktura penetrująca wojsko, a jednocześnie wykonywała zadania kontrwywiadowcze. Zob. J. Poksiński, *U źródeł powstania Informacji WP*, „Literatura" 1992, nr 8–9, s. 29–30. Szerzej zob. S. Cenckiewicz, *Długie ramię Moskwy. Wywiad wojskowy Polski Ludowej 1943–1991 (wprowadzenie do syntezy)*, Poznań 2011.

[35] *PRL w politycznych strukturach Układu Warszawskiego w latach 1955–1980*, W. Jarząbek (wstęp, wybór i opracowanie dokumentów), ISP PAN, Warszawa 2008, s. 15–46.

[36] K. Grünberg, *Szpiedzy Stalina. Z dziejów wywiadu radzieckiego*, Warszawa 1996, s. 187.

[37] Szerzej w: J. Kossecki, *Cybernetyka społeczna*, Warszawa 1981, s. 190–202.

[38] S. Weremiuk, *Wschodnioeuropejskie role ZSRR w latach 1944–90*, Lublin 1992, s. 21–45.

Typowym sposobem sterowania społeczeństwem była maksymalna mobilizacja ludności przez stosowanie terroru i sterowany odgórnie „entuzjazm produkcyjny" (przykład – stachanowcy), który przyniósł efekty w postaci szybkiego wzrostu potencjału wytwórczego, głównie w przemyśle ciężkim. Industrializacja oparta na doświadczeniu ZSRR prowadziła do powstawania substytucyjnych, a nie komplementarnych struktur gospodarczych[39].

Powstanie struktur opozycyjnych w PRL było odreagowaniem na próbę zwiększenia penetracji systemu politycznego i gospodarczego naszego kraju. Na pograniczu działalności koncesjonowanej i niezależnej działało wiele organizacji i ruchów politycznych[40]. Część środowisk opozycyjnych była niewątpliwie infiltrowana bezpośrednio przez służby radzieckie, a partie niekomunistyczne były penetrowane przez służbę bezpieczeństwa PRL[41].

Ze „struktur lojalności" wyodrębniały się także niejawne, niezinstytucjonali zowane, połączone nieformalnymi więzami z penetratorem tzw. ekipy alternatywne. Były to struktury uzurpatorskie w oczach ich partyjnych rywali. Celem „struktur uzurpacji" było zapewnienie ciągłości kontroli w razie zakłóceń procesu sterowania[42]. Ważną rolę w formowaniu tych ekip odgrywali również radzieccy ambasadorzy[43].

„Struktury uzurpacji" pełniły rolę dodatkowego wzmocnienia radzieckiej penetracji i powodowały większą uległość rządzących, którzy w każdej chwili mogli się spodziewać, że ich oponenci uzyskają więcej zaufania radzieckich towarzyszy i przejmą od nich ster władzy. Były one niezbędne w momentach przesileń na szczytach radzieckiej władzy, np. w momentach zamiany genseków. Stawały się wówczas probierzem lojalności aktualnie rządzących. „Sternicy" mogli wtedy wymusić pewne ograniczenia autonomii. Jeżeli dyrektywy centrali nie były wykonywane, to następowała sterowana zmiana ekipy rządzącej. Penetrator zawsze starał się mieć alternatywę[44].

W celu ujednolicenia kontroli „sternicy" wykorzystywali walki frakcyjne, popierając najbardziej lojalnych. Wywoływanie kryzysów „optymalizowało" proces penetracji, im bardziej bowiem partia była w społeczeństwie izolowana, tym bardziej była zależna od penetratora. Przesilenia polityczne ściśle wiązały się z próbami ograniczenia zasięgu penetracji. Kolejne kryzysy były tak głębokie dlatego, że część kierownictwa, szykująca się do przejęcia władzy, włączała do rozgrywki społeczeństwo, któremu obiecywano spełnienie jego marzeń, postulatów itp., a które walczyło o ograniczenie penetracji[45]. Ci, którzyz różnych powodów akceptowali głęboką penetrację polityczną kraju, szukali poparcia w Moskwie. Ci, którzy nie chcieli takiego podporządkowania lub po prostu nie mogli go uzyskać, prowokowali kryzysy. To wyróżniało polską partię spośród pozostałych partii komunistycznych państw bloku wschodniego. W przypadku interwencji decydującą sprawą była postawa lokalnej armii. Stąd szczególna dbałość penetratora o lojalność kadry dowódczej[46].

---

[39] W. Roszkowski, *Półwiecze. Historia polityczna świata*..., s. 50.

[40] J. Gorzowski, W. Morawski, *Jesień narodów*, Warszawa 1991, s. 14–15.

[41] W. Bereś, J. Skoczylas, *Generał Kiszczak mówi prawie wszystko*, Warszawa 1991, s. 196.

[42] O regulacji w czasie kryzysów patrz: S. Weremiuk, *Wschodnioeuropejskie role*..., s. 38.

[43] B. Aristow był głównym organizatorem formowania alternatywnej ekipy A. Grabskiego. Patrz : M.F. Rakowski, *Zegary interwencji zostały uruchomione*, „Polityka" 1991, nr 8, s. 8.

[44] Rosjanie nigdy nie popierali w Polsce tylko jednej grupy. Swoje wpływy budowali na kilka sposobów, w kilku frakcjach, które się zwalczały, a jednocześnie miały protektorów w Moskwie (np. „puławianie" i „natolińczycy", tj. dwie zwalczające się frakcje, które powstały w 1956 r. Obie nazwy wzięły się od miejsca spotkań sympatyków danej frakcji: „natolińczycy" od pałacyku w Natolinie, „puławianie" zaś od warszawskiej ulicy Puławskiej).

[45] Z.J. Pietraś, *Adaptacyjność spenetrowanych systemów*..., s. 32.

[46] J. Rolicki, *Edward Gierek: przerwana dekada*, Warszawa 1990, s. 169 i 190.

Podsumowując, należy podkreślić, że granice autonomii PRL jako państwa spenetrowanego były silnie zarysowane. Układ Warszawski, geopolityczne odosobnienie, ideologia, ekonomiczne związanie z ZSRR, kwestia granicy na Odrze i Nysie – to były bariery nie do pokonania. Polska utrzymywała pozycję pośrednią pomiędzy satelitą a aliantem. Zakres jej rzeczywistej autonomii był przedmiotem nieustannej presji[47] i w dużej mierze zależał od rozwoju stosunków wewnątrz bloku, te zaś były zależne od ZSRR i ogólnego klimatu polityki międzynarodowej[48].

Mechanizmy penetracji

W celu wykrycia radzieckiej penetracji jest konieczna analiza istoty więzi pomiędzy ZSRR a państwami Europy Środkowo-Wschodniej, czyli charakterystyka powiązań systemowych, których sens wynikał bezpośrednio z systemu wewnętrznego ZSRR. Podstawową ich cechą była hierarchia ważności. Stosunki pomiędzy centrum a systemami spenetrowanymi można określić mianem „radzieckiego systemu dominacji", który był oparty na ideologii komunistycznej i radzieckim przywództwie politycznym. Spoiwem łączącym system penetrujący z penetrowanym była siła militarna oraz ideologia wyjaśniająca powiązania formalne i nieformalne w bloku.

Stosunki pomiędzy ZSRR a państwami bloku możemy sprowadzić do dwóch zasadniczych modeli: „stalinowskiego modelu imperialnego" oraz „poststalinowskiego modelu hegemonicznego". Oba modele były oparte na strukturze hegemonicznej, mniej lub bardziej scentralizowanej, której wzorem był system radziecki, obowiązujący początkowo jako wzorzec dla wszystkich państw. Gwarancją jego obowiązywania były imperialne stosunki wewnątrz tych państw z Moskwą jako centrum koordynacyjnym. Zakres samodzielności stosowania tego modelu wyznaczała wyłącznie polityka centrum.

„Stalinowski model imperialny" charakteryzował się przede wszystkim tym, że władza była skoncentrowana w moskiewskim centrum połączonym z peryferiami dychotomicznie. Scentralizowana struktura pozwalała sternikom skutecznie realizować swoją wolę, a izolacja poszczególnych państw powodowała brak ścisłej współpracy pomiędzy nimi bez wiedzy centrali. Stacjonujące wojska radzieckie były narzędziem umożliwiającym proces przejmowania władzy i nadzorującym ten proces[49]. Układy o przyjaźni, wzajemnej pomocy i powojennej współpracy zawierane po II wojnie światowej pomiędzy ZSRR i państwami Europy Środkowo-Wschodniej faktycznie oddawały te państwa pod pełną kontrolę Związku Radzieckiego, mimo zawartych w nich sformułowań o niepodległości, suwerenności i nieingerencji w sprawy wewnętrzne. Powstanie w 1949 r. Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG) było tylko potwierdzeniem ukształtowanego w tej części Europy bloku wschodniego pod przewodnictwem Stalina.

Charakterystyczna dla „modelu imperialnego" była przewaga nieformalnych i pośrednich środków utrzymania spoistości bloku nad środkami formalno-instytucjonalnymi. Jak wspomniano już wyżej, państwa bloku były penetrowane za pomocą tzw. energetycznych metod sterowania, tj. przy użyciu siły, przymusu, a także pośrednich metod policyjno-partyjnych. Propagandowe metody sterowania (ideologia) przybierające postać tzw. wymuszenia informacyjnego miały na celu zapewnienie lojalności i uzasadnienie działalności struktur penetrujących. Polityka zewnętrzna państw

[47] J. Andropow, chcąc zmusić W. Jaruzelskiego do wprowadzenia stanu wojennego, dopuścił nawet możliwość istnienia Solidarności, jeżeli alternatywą dla niej miałaby być inwazja. Zob. *Andropow powiedział jasno: niech będzie „Solidarność"*, rozmowa J. Wróbla z W. Bukowskim, „Życie" 1998, nr 71, s. 8.

[48] Z. Brzeziński, *Jedność czy konflikty…*, s. 309–310.

[49] E. Morin, *O naturze Związku Radzieckiego*, Warszawa 1990, s. 123.

bloku została podporządkowana interesom radzieckiego dyktatora. Realizowanie decyzji sterujących nie podlegało żadnej konsultacji z przywódcami partii komunistycznych i miało charakter obligatoryjny. Trwałość stalinowskiej wersji komunizmu zapewniały: pragmatyzm, adogmatyzm, uniwersalizm i zdolności adaptacyjne[50].

Po 1953 r. stosunki w bloku ewoluują od stosunkowo prostej, nieformalnej kombinacji osobistej dyktatury i imperializmu do bardziej skomplikowanego wzorca, w którym zachowano uprzywilejowane stanowisko państwa dominującego, ale który wyraża ten stosunek bardziej formalnym zespołem powiazań instytucjonalnych[51]. „Model hegemoniczny" charakteryzował się znacznym wzrostem powiązań formalno-instytucjonalnych, zarówno w ramach bloku, jak i pomiędzy poszczególnymi państwami. Po roku 1956 państwa uzyskały pewną autonomię w sferze kultury i gospodarki; nastąpił też proces niewielkiej decentralizacji władzy połączony z erozją ideologii, która zaczęła służyć przede wszystkim uzasadnianiu radzieckiej dominacji, przez co utraciła swą atrakcyjność. Polityka zewnętrzna państw bloku była nadal koordynowana z jednego centrum, choć niektóre państwa uzyskały pewną samodzielność i w tej sferze.

W sensie organizacyjno-strukturalnym niezwykle trudno jest oddzielić okres stalinowski od poststalinowskiego[52]. Początkowo stosunki pomiędzy ZSRR a PRL miały charakter ściśle imperialny, tj. dyktator Stalin za pomocą formalnych i nieformalnych metod po prostu „administrował" państwami Europy Środkowo--Wschodniej, choć nie włączył ich do ZSRR. „Mianował i odwoływał" funkcjonariuszy sprawujących władzę, a podległość wymuszał przez stosowanie terroru policyjnego i groźbę użycia siły. Dominowały powiązania partyjne. W okresie dyktatury rzadko dochodziło do interwencji zbrojnych wewnątrz państw bloku. Dopóki ideologia poparta„głębokim"przeniknięciem„regulatora"byławystarczającymczynnikiemcementującym blok wschodni, dopóty użycie siły militarnej nie było konieczne. Regulacje bezpośrednie z użyciem siły były stosowane później.

Od roku 1954 radzieccy przywódcy utracili możliwość ręcznego sterowania innymi państwami. „Mianowanie" nie było już normą, jego miejsce zastąpiła nowa norma – „zatwierdzanie" na stanowisku szefa partii komunistycznej. W celu utrzymania i wzmocnienia radzieckiej dominacji rozszerzono gamę mechanizmów sterowniczych. Powiązania formalno-instytucjonalne miały wypełnić próżnię spowodowaną zniknięciem czynnika personalnego i psychologicznego oraz wzmóc nacisk na więzy ideologiczno--ekonomiczne. Za Józefa Stalina panowały niemal feudalne stosunki, za jego następców zaś obowiązywała struktura hierarchiczna, która dokładała skoordynowanego wysiłku w celu ożywienia więzów politycznych i ideologicznych[53].

Pod pojęciem mechanizmy autor rozumie środki i metody, czyli jakiekolwiek powtarzające się sekwencje zachowań, mające początek w jednym systemie i wywołujące reakcje w innym. Jeżeli sekwencja zachowań jest asymetryczna i prowadzi do intencjonalnego charakteru zachowań w drugim systemie, to te działania możemy określić mianem „penetrujących"[54].

[50] J. Smaga, *Narodziny i upadek imperium. ZSRR 1917–1991*, Kraków 1992, s. 197.

[51] Z. Brzeziński, *Jedność czy konflikty*..., s. 395.

[52] Zbyt duże znaczenie przywiązuje się do roku 1956 jako punktu zwrotnego w dziejach tych stosunków. Niewątpliwie więzy zależności „zostały poluzowane", ale w sensie strukturalnym była widoczna ciągłość i nastąpił wzrost instytucjonalizacji tych stosunków. Dla ZSRR był to koniec pewnej ery i choć skończyła się okupacja, to status wojsk radzieckich był zachowany

[53] Między innymi za pomocą rytuału – breżniewowskiej dyplomacji „uścisków i pocałunków". Zob. P. Kostikow, B. Roliński, *Widziane z Kremla*..., s. 98.

[54] W literaturze przedmiotu wymienia się wiele klasyfikacji oraz typologii formalnych i nieformalnych metod oraz środków i instrumentów polityki zagranicznej. Zob. np. S. Weremiuk, *Europejskie role ZSRR,* Lublin 1990, s. 31–38; Tenże, *Wschodnioeuropejskie role*..., s. 10–13; Z.J. Pietraś, *Podstawy teorii stosunków między-*

Mechanizmem umożliwiającym uruchomienie procesów penetracyjnych w Polsce była radziecka siła militarna i „zwycięski marsz Armii Czerwonej na Zachód". Zainstalowanie przyjaznego sobie rządu odbywało się za pomocą energetycznych metod sterowania (siły), a mechanizmy ideologiczne służyły uzasadnianiu poczynań penetratora, nawet tych niemieszczących się w ramach ideologii komunistycznej[55]. Z kolei mechanizmy gospodarcze odgrywały większą rolę w latach 60. XX w., kiedy to próbowano wzbogacić system o pewne elementy rynkowe w celu podniesienia jego sterowności. W latach 70. i 80. XX w. olbrzymią rolę odgrywały nieformalne mechani-zmy polityczne, a w szczególności powiązania służb specjalnych, zarówno cywilnych, jak i policyjnych oraz wojskowych[56].

Należy podkreślić, że w poszczególnych okresach były stosowane różne metody i środki penetracji PRL. W latach 1944–1955 była widoczna przewaga policyjnych metod sterowania[57]. Działał autonomiczny system kontroli oparty na autorytecie Stalina i prestiżu partii komunistycznej. Struktury „regulatora" przeniosły się na terytorium PRL i wzięły aktywny udział w tworzeniu pośrednich struktur penetrujących. Struktury penetrujące pełniły funkcje bezpośrednich „regulatorów", a dopiero po ukształtowaniu się pośrednich struktur penetrujących zajęły się koordynacją, kontrolą oraz przekazywaniem sygnałów sterowniczych. Do 1953 r. trwało zgłębianie procesu penetracji we wszystkich dziedzinach życia społecznego[58].

W latach 1956–1970 nastąpił zanik autonomicznego systemu kontroli na rzecz wzmożonych partyjno-państwowych konsultacji zbiorowych i częstych spotkań oraz wizytacji i kontaktów bilateralnych. Wzrostowi instytucjonalizacji wzajemnych relacji towarzyszyło zachowanie policyjnych metod kontroli[59]. Rozpoczęta na XX Zjeździe KPZR destalinizacja zahamowała proces upodabniania się systemu PRL do wzorca radzieckiego. Nastąpiło spłycenie penetracji kulturowej i częściowo gospodarczej. Nadal natomiast następowała głęboka penetracja struktur bezpieczeństwa i wyższych szczebli hierarchii wojskowej LWP[60]. „Zakłóceniu" uległy możliwości bezpośredniej, sterowanej zmiany ekipy rządzącej, a to wskutek tego, że kierownictwo PZPR ulegało w mniejszym lub większym stopniu naciskom ze strony społeczeństwa i w związku z tym przejawiało tendencje adaptacyjne do warunków krajowych. Po 1956 r. podjęto skuteczną próbę przywrócenia kontroli nad społeczeństwem[61].

Lata 70. XX w. to ponowny wzrost znaczenia policyjnych metod penetracji[62]. Od 1976 r. zaczęto „tworzyć" nowe więzy polityczno-policyjne, niezależne od partyjnych. Uaktywniono partyjny system kontroli – zintensyfikowano spotkania na Krymie[63]

---

narodowych, Lublin 1986, s. 83–101.

[55] Wyrażane są poglądy, że MGB odegrało ważną rolę w latach 1945–1949, podczas akcji upodabniania systemu społeczno-politycznego PRL do modelu radzieckiego. Sprawowało ono nadzór i stałą kontrolę nad służbami bezpieczeństwa oraz nad sposobem wykonywania przez komunistyczne rządy zadań „zleconych". Zob. M. Ciesielczyk, *KGB. Z historii rosyjskiej i sowieckiej policji politycznej*, Berlin 1990, s. 54–55.

[56] A. Zybertowicz, *Niewidoczna władza: komunistyczne państwo policyjne w Polsce lat osiemdziesiątych*, w: R. Bäcker i in., *Skryte oblicze systemu komunistyczna. U źródeł zła…*, Warszawa 1997, s. 153–192.

[57] S. Weremiuk, *Wschodnioeuropejskie role…*, s. 25–26.

[58] A. Dudek, A. Paczkowski, *Polska*, w: *Czekiści. Organy bezpieczeństwa w europejskich krajach bloku sowieckiego 1944–1989*, Warszawa 2010, s. 393–468.

[59] R. Terlecki*, Miecz i tarcza komunizmu. Historia aparatu bezpieczeństwa w Polsce 1944–1990*, Kraków 2007.

[60] R. Reese, *Oficerowie radzieccy 1918–1991*, tłum. S. Kędzierski, Warszawa 2012, s. 221–269 (od 1946 r. do 1979 r. i od 1979 r. do 1991 r.).

[61] Z. Brzeziński, *Jedność czy konflikty…*, s. 294–301.

[62] Szerzej w: *Współpraca SB MSW PRL z KGB ZSRR…*, w wielu miejscach.

[63] Do 1981 r. odbyło się 37 przyjacielskich spotkań na najwyzszym szczeblu partyjnym na Krymie. Według

(wakacje na Krymie spędzali nawet sekretarze KW PZPR[64]), narady partyjne, spotkania dwustronne, zjazdy bratnich partii oraz częste konsultacje i narady w ramach organizacji sojuszniczych. Nastąpiły ponowne pogłębienie się penetracji politycznej i wojskowej oraz uniformizm ideologiczny i gospodarczy[65].

Zadaniem struktur penetrujących w latach 80. XX w. było „konserwowanie" systemu, co w rzeczywistości powodowało jego dalszy rozkład. Monopolistyczne, rygorystyczne, samowybieralne i samopowtarzające się „kolektywne kierownictwo" powoli traciło kontrolę. Nawet ścisły „nadzór" przez struktury penetrujące nad strukturami lojalności nie był w stanie zapewnić skutecznego wpływu na polskie społeczeństwo. Wprawdzie wprowadzenie stanu wojennego umożliwiło głęboką penetrację politycznąi militarną, to jednak nie udało się powstrzymać rozkładu systemu[66].

Lata 80. XX w. różniły się od wszystkich poprzednich właśnie tym, że wówczas nieodwracalnie rozpadła się „tkanka strachu", która do sierpnia 1980 r. czyniła ze społeczeństwa ową „ludność" PRL, tj. sterowaną masę żyjącą według partyjnych reguł[67]. Skutki stanu wojennego okazały się poważne nie tylko dla polskiej gospodarki, lecz także dla całego bloku wschodniego.

Wynikiem „nowego myślenia" w polityce było m.in. przyznanie kierownictwu PZPR prawa do samodzielnego rozstrzygania problemów państwa[68]. Jednak postępująca erozja ideologii oraz niewydolność gospodarki zmusiły penetratora do podjęcia działań adaptacyjnych. To wskutek m.in. jego decyzji PZPR przekazała władzę formalną tzw. konstruktywnej opozycji[69].

Nie ulega wątpliwości, że to ZSRR określał główne cele polityki zagranicznej PRL. Polska adaptowała się do środowiska zewnętrznego zgodnie z interesami penetratora, które często były sprzeczne z polskim interesem narodowym[70]. W celu zapewnienia optymalizacji procesów sterowniczych struktury penetrujące koordynowały działania w zakresie wspólnej polityki zagranicznej za pomocą formalnego i nieformalnego sterowania „integrującego". Podnoszono również efektywność sterowania pośrednich struktur penetrujących przez tworzenie organizacji, zawieranie sojuszy oraz zwoływanie narad i spotkań.

Koordynacja procesów penetracji politycznej w ramach Układu Warszawskiego

---

L. Breżniewa odbywały się one bez protokolarnych formalności, w „atmosferze partyjnej". Omawiano na nich perspektywy rozwoju stosunków między państwami bloku, węzłowe problemy polityki światowej oraz ustalano zachowania na przyszłość. Zob. *Referat sprawozdawczy KC KPZR na XXVI Zjazd wygłoszony przez Sekretarza Generalnego KC KPZR L. Brezniewa w dniu 23 lutego 1981 roku*, Warszawa 1981, s. 8.

[64] P. Kostikow, B. Roliński, *Widziane z Kremla…*, s. 127. Spotkania te miały charakter sprawozdawczy, a przywódcy partyjni wykazywali się nadspodziewanie dobrą znajomością języka rosyjskiego, zob. A. Werblan, *Władysław Gomułka – sekretarz generalny PPR*, Warszawa 1988, s. 418.

[65] Relacje łączące PZPR z KPZR były oparte również na przepływie finansów. E. Gierek na fundusz specjalny płacił co roku pół miliona dolarów. Zob. A. Dudek, *Mgła nad PZPR*, „Życie" 1998, nr 19–20, s. 15.

[66] O głębokości spenetrowania polskiego systemu politycznego i militarnego świadczy fakt, że Rosjanie mogli przeforsować wprowadzenie stanu wojennego przez polskie władze komunistyczne. Zob. Z. Brzeziński, *Plan gry USA–ZSRR*, Warszawa 1990, s. 76.

[67] T. Bogucka, *Był strach*, „Gazeta Wyborcza" 2000, nr 204, s. 8–9.

[68] E. Cziomer, *ZSRR wobec przemian politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej*, w: *Łagodna agonia realnego socjalizmu. Mechanizmy polityczne życia społecznego w Polsce w latach osiemdziesiątych*, J. Hausner i T. Klementewicz (red.), Warszawa 1991, s. 281.

[69] Rozróżnienie na opozycję destrukcyjną i konstruktywną wprowadził W. Jaruzelski. Była to podstawa do rozmów z opozycją jesienią 1988 r. i jednocześnie określenie zakresu współodpowiedzialności opozycji za rządzenie. Zob. A. Garlicki, *Jak budowano okrągły stół?* „Gazeta Wyborcza" 2003, nr 201, s. 16–17.

[70] Z.J. Pietraś, *Interesy narodowe a wspólne interesy ludzkości*, w: *Interesy narodowe a współistnienie państw*, Warszawa–Lublin 1989, s. 9–28.

przybierała następujące formy[71]: spotkań w ramach Doradczego Komitetu Politycznego, posiedzeń Komitetu Ministrów Spraw Zagranicznych, narad ministrów spraw zagranicznych, narad i posiedzeń Komitetu Ministrów Obrony, narad I sekretarzy KC partii komunistycznych, spotkań partyjnych i państwowych przywódców państw bloku, posiedzeń przedstawicieli parlamentów państw stron, posiedzeń przedstawicieli społeczeństw państw stron oraz spotkań przywódców na Krymie. Przy okazji tych spotkań wydawano wspólne komunikaty, oświadczenia, mamoranda, występowano z apelami i deklaracjami, a także opracowywano projekty umów międzypaństwowych.

W ramach Układu Warszawskiego wykształciły się mechanizmy mające za zadanie kolektywne rozpatrywanie i uzgadnianie wspólnych oddziaływań. Stosując działania dwustronne, konsultacje i uzgodnienia poszczególnych wystąpień na arenie międzynarodowej, a także wypracowywania programów polityki zagranicznej (wspólnej strategii), penetrator skutecznie „konserwował" swoje wpływy[72].

Zakres i skutki penetracji

Należy stwierdzić, że PRL była głęboko i całkowicie spenetrowana przez ZSRR do połowy lat 50. XX w. Do roku 1970 penetracja systemów politycznego i militarnego była głęboka, ale nastąpiło ograniczenie penetracji gospodarczej i kulturowej. W latach 70. osiągnięto pewną samodzielność we wszystkich sferach, poza militarną. Po 1981 r. nastąpił powrót do głębokiej penetracji[73].

W celu zapewnienia skutecznej kontroli nad Polską radzieckie struktury penetrujące, przez działania władcze i bezpośrednie, pośrednie i perswazyjne oraz formalne, nieformalne, wymuszały na strukturach lojalności określony sposób zachowania, zgodny ze swoją wolą. Do procesów penetracyjnych dochodziło niezależnie od kierunku ewolucji systemu imperium radzieckiego. Zmieniały się tylko zakres i głębokość penetracji[74]. Nie ulega wątpliwości, że radziecka hegemonia wynikała z różnicy potencjałów państw, a także z ich specyfiki, zależnej od zastosowanych metod, ich skuteczności, zachowania się systemów penetrowanych i stopnia ich autonomiczności wynikającego również z uwarunkowań historycznych oraz z tradycji ulegania.

„Granice adaptacyjności" systemu spenetrowanego były wyznaczane przez rację stanu penetratora. Mieszczące się w niej interesy są realizowane w sposób bezkompromisowy właśnie dlatego, że w interpretacji grupy rządzącej stanowią one istotę państwa, której nie należy negować[75]. Po II wojnie światowej nastąpiła zmiana zakresu racji stanu państwa polskiego – nie mogła ona być sprzeczna z racją stanu ZSRR.

[71] J. Kukułka, *Historia współczesnych stosunków międzynarodowych 1945–1996*, Warszawa 1997, s. 210.

[72] W. Agneża, *Instytucjonalizacja procesów integracyjnych we wspólnocie państw socjalistycznych*, w: *Zmienność i instytucjonalizacja stosunków międzynarodowych*, Warszawa 1988, s. 422 i 424.

[73] O strukturach i mechanizmach władzy patrz: A. Zybertowicz, *Niewidoczna władza: komunistyczne państwo policyjne w Polsce lat osiemdziesiątych*, s. 153–192.

[74] Zakres penetracji można określić jako zasięg wpływu wywieranego przez podmiot penetrujący na system penetrowany i jego środowisko. Przy czym wpływ ten jest ograniczony co do skutków wyboru i realizacji celów politycznych. Głębokość penetracji jest mierzona możliwością osiągania celów. Jeżeli penetrator jest permanentnie zdolny do wcielania w życie swojej woli, to oznacza to, że system jest „głęboko" penetrowany. Jeżeli natomiast możliwość ta dotyczy tylko jednej lub kilku sfer życia społecznego, to penetracja jest „płytka". Szerzej zob. S. Weremiuk, *Penetracja ZSRR…*, s. 67–70.

[75] Szerzej zob. A. Czarnocki, Z.J. Pietraś, *Współistnienie państw. Wstęp do międzynarodowych stosunków politycznych*, Lublin 1988, s. 57–60; Z.J. Pietraś, *Racja stanu w polityce zagranicznej państwa*, w: *Racja stanu. Historia. Teoria współczesność*, Lublin 1989, s. 39–52.

Każde odstępstwo od tej zasady powodowało natychmiastową reakcję penetratora. W celu optymalizacji sterowania radzieckie struktury akceptowały w pewnych granicach tradycję i kulturę narodową polskiego społeczeństwa, zdając sobie sprawę z tego, że silny opór może doprowadzić do przerwania procesu penetracji.

„Specyfika penetracji" jest funkcją trzech zmiennych: używanych metod, ich skuteczności oraz zachowania się systemu penetrowanego. Państwa bloku wschodniego w różnym stopniu były podatne na bodźce sterujące, dlatego też penetracja miała w każdym z nich swoją specyfikę, przejawiającą się w mechanizmach i zakresie jej prowadzenia oraz w stopniu jej autonomiczności. I tak, np. w PRL nie nastąpiło właściwe totalitaryzmowi odrzucenie wartości i dziedzictwa chrześcijańskiego i zastąpienie ich innym porządkiem filozoficznym (np. została zachowana pozycja Kościoła). Także w sferze stosunków ekonomicznych nie udało się wykorzenić prywatnej własności. Rozwój kultury, literatury i sztuki również przeczy tezie o wszechogarniającej radzieckiej ideologii, zniewalającej umysły społeczeństwa.

Po 1956 r. nastąpiła pewna liberalizacja w sferze gospodarczej i kulturalnej, a także częściowe spłycenie penetracji polityki zewnętrznej. Autor publikacji podziela pogląd, że:

> (..) można mówić o zniewoleniu zachowań wymuszonych zewnętrznym i wewnętrznym naciskiem, utrzymywaniu społeczeństwa w stanie podległości bogatą gamą środków – od budzącego strach terroru, po argumenty odwołujące się do wartości narodowych. Trzeba mieć na uwadze i to, że komunistyczna rzeczywistość miała dwa wymiary: rzeczywisty i sfalsyfikowany. Rozpoznanie nierzeczywistego świata przedstawień, zbudowanego kłamliwymi atrapami, makietami, szyldami, rytuałami, który był częścią ówczesnej rzeczywistości, a także wzajemnej relacji dwóch wymiarów rzeczywistości, jest nieodzownym warunkiem dla zrozumienia natury systemu PRL[76].

Z punktu widzenia zakresu penetracji ważne znaczenie mają również jej skutki. Do wewnętrznych skutków penetracji możemy zaliczyć: manipulowanie procesami politycznymi, nadmierną rozbudowę aparatu władzy, niedostateczny rozwój gospodarczy, konflikty społeczne, uprzedmiotowienie społeczeństwa, pozbawienie społeczeństwa kontroli nad własnym wojskiem, a także ograniczenie sprawności bojowej wojska[77]. Do zewnętrznych skutków penetracji zaliczymy natomiast „zmianę charakteru procesów adaptacyjnych" (penetracja powoduje bowiem adaptację przez interesy penetratora, które mogą być sprzeczne z interesami narodowymi) oraz „załamanie się procesów adaptacyjnych", w wyniku czego jest możliwy upadek systemu lub jego modyfikacja, które mogą prowadzić bądź do pogłębienia się procesów penetracyjnych, bądź do ich ustania[78].

Należy zgodzić się z poglądami, że najważniejsze skutki radzieckiej penetracji w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944–1989 to pogłębienie się historycznie ukształtowanej luki cywilizacyjnej pomiędzy Wschodem a Zachodem oraz petryfikacja zachowań społecznych polegających na przekonaniu, że powodzenie ludzi zależy głównie od działań państwa[79].

Reasumując, należy podkreślić, że główną przyczyną rozpadu imperium radzieckiego

---

[76] Cyt. za: K. Kersten, *Czy PRL była państwem totalitarnym?...*, s. 5 i 9–10.

[77] Konsekwencją całkowitego spenetrowania systemu może być jego upadek, likwidacja bądź rozbiór. Częściowe spenetrowanie może prowadzić do modyfikacji systemu w kierunku pożądanym przez penetratora. Skutkiem ustania penetracji natomiast może być upadek, rozkład lub nieefektywność systemu penetrującego.

[78] Z.J. Pietraś, *Adaptacyjność…*, s. 31–37.

[79] Za: J. Kofman, W. Roszkowski, *Transformacja i postkomunizm*, Warszawa 1999, s. 142.

były zamierzone i planowe działania centrum, mające na celu przetransformowanie radzieckiego systemu oraz niedopuszczenie do destabilizacji w obliczu zbliżającego się kryzysu strukturalnego. Ceną była utrata kontroli nad Europą Środkowo-Wschodnią, na co sternicy się godzili, a M. Gorbaczow zadbał, by zmiany w otoczeniu zewnętrznym imperium były sprzyjające do rozpoczęcia procesów transformacji i wprowadzenia formacji rządzącej w poprzednim systemie do nowej rzeczywistości.

Autor artykułu w pełni podziela pogląd, że przerwanie procesów sterowniczych było skutkiem kilku kryzysów nakładających się na siebie, tj. kryzysu gospodarczego, politycznego, narodowościowego oraz ich emanacji – kryzysu równowagi sił w bloku wschodnim, spowodowanego „zużyciem się" ideologii oraz trudną sytuacją ekonomiczną. Warunkiem transformacji ustrojowej w Polsce była także równoczesna dezintegracja dominujących ugrupowań – autorytarnej władzy i demokratycznej opozycji. Proces transformacji był więc pochodną stosunków pomiędzy dwoma ugrupowaniami umiarkowanymi.

Kontynuując badania dotyczące relacji polsko-radzieckich[80], należałoby dokładnie zbadać obszary dysfunkcjonalności systemu imperium radzieckiego oraz określić, na ile trwałe było przeniknięcie struktur penetrujących do wnętrza systemu PRL, a także czy po 1989 r. nastąpiło rzeczywiste „cofnięcie regulatora", skoro Armia Radziecka opuściła Polskę dopiero we wrześniu 1993 r. Ważnymi problemami, wymagającymi jeszcze rzetelnych badań, są również źródła transformacji oraz rola moskiewskiego centrum w jej przebiegu, a także rosyjska penetracja w Polsce po 1991 r.[81]

Na zakończenie należy podkreślić, że z pewnością dzisiejsi włodarze Federacji Rosyjskiej odziedziczyli po swych poprzednikach nie tylko technikę sprawowania władzy, lacz także metody prowadzenia polityki zagranicznej. Aspekt świadomościowy odgrywał i odgrywa niezwykle istotną rolę w stawianiu celów i w doborze środków polityki zagranicznej. Jeżeli mocarstwo jednowymiarowe, jakim było ZSRR, mogło skutecznie prowadzić politykę imperialną, to tym bardziej może to też czynić Federacja Rosyjska – spadkobierczyni tych tradycji.

Abstrakt

Celem artykułu jest przedstawienie cybernetycznego modelu procesu radzieckiej penetracji w Europie Środkowo-Wschodniej po II wojnie światowej, który pozwala na wykrycie i dokonanie analizy procesów penetracyjnych łączących ZSRR z PRL.

Przez niespełna pół wieku Europa Środkowo-Wschodnia znajdowała się pod dominacją radziecką. Na końcowym etapie II wojny światowej państwa leżące w tej części Europy stały się obiektem radzieckiej penetracji. Proces ten w poszczególnych państwach wyglądał inaczej – wynikało to z uwarunkowań historycznych (tradycji ulegania państw bloku wschodniego), stosowanych metod i ich skuteczności oraz z zachowania się systemu penetrowanego (podatność na bodźce sterujące, stopień autonomiczności).

Penetracja ZSRR była okresowo zakłócana, przede wszystkim wskutek przesileń politycznych w tym państwie, do których dochodziło w momentach zmian na stanowisku sekretarza generalnego KPZR. W latach 80. XX w. radzieckie kierownictwo postawiło imperium przed wyzwaniami współczesności. Uruchomione mechanizmy spowodowały

[80] Przygotowywane jest opracowanie dotyczące relacji polsko-rosyjskich w latach 1991–2013.

[81] Innym problemem, który jak do tej pory nie został zbadany, są procesy penetracyjne przeprowadzane przez inne państwa (poza ZSRR), zachodzące w omawianym okresie w Europie Środkowo-Wschodniej, w tym także w PRL.

przerwanie procesów penetracyjnych. Nastąpiło przetransformowanie więzów zależności w kierunku wywierania wpływu.

Cybernetyczny model penetracji pozwala z jednej strony na przeanalizowanie oraz wyjaśnienie charakteru i działania radzieckich struktur penetrujących, z drugiej zaś stwarza podstawę do rozważań na temat zakresu i skutków radzieckich działań penetracyjnych oraz stopnia zależności państw bloku wschodniego, w tym PRL, od ZSRR.

Słowa klucze: penetracja, Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich, Polska Rzeczpospolita Ludowa, dominacja, cybernetyka.

Abstract

This article aims at presenting a cybernetic model of the process of Soviet penetration of Eastern and Central Europe after the second world war, which facilitates identification and analysis of the penetration process that linked the Soviet Union with the People's Republic of Poland.

For almost half a century, Central and Eastern Europe has remained under Soviet domination. During the final phase of WW II, the countries in this part of Europe have become a target of Soviet penetration. The process of penetration was country-specific, reflecting historical backgrounds (readiness to subdue showed by the Eastern Bloc countries), methods used and their efficiency as well as the properties of the penetrated systems (sensitivity to incentives imposing control, level of autonomy).

The penetration processes had been periodically disturbed by political turning points in the Soviet Union that were inherent to the changes in the position of the Secretary General of the Communist Party of the Soviet Union. In the 1980s the Soviet leadership made an attempt to adapt the Soviet empire to contemporary challenges. The mechanisms have been activated that disrupted the Soviet penetration – the relationships have been shifted towards the influence.

The cybernetic model of penetration allows on the one hand to analyze and explain the character and activity of the Soviet penetrating structures, while on the other hand it creates a foundation for reflections on the scope and effects of the Soviet penetration as well as on the level of dependence of the Eastern Bloc countries, including the People's Republic of Poland on the Soviet Union.

Key words: penetration, Union of Soviet Socialist Republics, People's Republic of Poland, domination, cybernetics.